

A szótő és a toldalék fogalmainak megjelenése a korai magyar nyelvtanokban

Cser András, PPKE BTK

20 éves az Elméleti nyelvészet szak

2010. november 25–27.

Vázlat

- A szóelemzés fogalmainak története az európai nyelvtani munkákban
- A szóelemzés fogalmainak megjelenése és fejlődése Magyarországon (16–17. sz.)
- Tótfalusi Kis Miklós *Ratiocinatio de orthographia* egy részlete a toldalékolásról
- Záró megjegyzések

Ókor & középkor

- A szónál kisebb egység nincs, bár a prefixumokat ismerik, „egész” vs. „csonka”
- A szavaknak alakváltozatai vannak
- A *terminatio* a szó végén levő akárhány betűt jelenti
- A *thema* a paradigmák kiinduló alakja, névszóknál a Sing Nom, igéknél az 1 Sing

16–17. század

- A héber grammatikákból átkerül az európai hagyományba egyfelől a „tő/gyök” fogalma (šōreš ← arab 'aṣ/‘gyökér, törzs, eredet’)
- Ez nem tő/gyök a mai értelemben, hanem teljes szóalak, pl. Perf 3 Sing Masc alakú ige (mert ehhez nem kell egyetlen betűt sem hozzáírni)
- Telegdi (1990), Jeremiás (1996)

16–17. század

- Szintén a héber grammatikából jön a „kapcsolt névmás” fogalma (*pronomena* *affixum*) — ez klitikus névmásokat jelent, amelyek teljes szóalakokhoz járulnak

hé. *ʿavdekha* ‘szolgád’, *ʿavađtikha* ‘szolgáltalak’

ar. *ʿabduka* ‘szolgád’, *ʿabadtuka* ‘szolgáltalak’

16–17. század

- Európában a tő (*radix*) és a *thema* fogalma nagyon hamar összemósódik
- De facto a héber és az arab grammatikában is egybeestek!
- A 16. században még csak elvétve fordul elő

16–17. század

- A 17. században már többen igen következetesen használják, pl. Justus Georg *Schottel* (1612–1676) több művében:
 - Wurzel/Stammwort (~ abszolút tö)
 - Hauptendung (~ képző)
 - Zufällige Endung (~ rag)
- A tövet mindig egyformán kell írni
- A tövet nem szabad elválasztani

16–17. század

- A gyakorlati értelmezés mellett megjelenik az absztrakt tőfogalom is

Philipp Zesen (17. sz. közepe) minden szót egy ősi CV szekvenciából vezet le (*Wurzel*), eredetileg csak 4 C és 4 V volt, ezek az alakok később fokozatosan bővültek

Magyarország (16–17. század)

- Sylvester János (*Grammatica hungarolatina*, 1539): van toldalék, de nincs tő! (a *pronomena affixum* szavakhoz járul)
- „morfológiai művelet”:
 - flektálás: *szeretek* (nincs szerkezete!)
 - szó + kapcsolt névmás: *szeretem* (vö. *kezem*)
 - szó + partikula: *szeretek vala*
 - hátravetett prepozíció: *emberben*

Magyarország (16–17. század)

- Szenczi Molnár Albert (*Nova grammatica ungarica*, 1610)
- Tő (*radix / thema*) csak az igéknél
- Toldalék csak a főneveknél
- Főneveknél „eset” (*casus*) vs. „toldalék” (*affixum*) attól függően, mi a latin megfelelője
- + még pár kifejezés, elég következetlenül (*particula, praepositiones affixae...*)

Magyarország (16–17. század)

- Pereszlényi Pál (*Grammatica Linguae Ungaricae*, 1682)
- a toldalékok (és csak azok) már általában *terminatio, affixum* (*hattyú-i-m* típus is!)
- fölismeri a névszóragozási esetek szerkezeti azonosságát (bár marad a hagyományos szóhasználatnál)
- elsőként írja le a kötött tövet és a relatív tövet (az igéknél)

Magyarország (16–17. század)

- A tő kérdéséhez még Geleji Katona István (*Magyar grammatikácska*, 1645): „*jegy, jegyzés, jegyzeni, nem jedzeni; mert a themaja nem jed, hanem jegy*” (IX).

(helyesírási kérdésként jelentkezik, mint német és németalföldi területen)

Tótfalusi: *Ratiocinatio...* (1697)

- Az *Apologia Bibliorum* harmadik része (Kolozsvár; válasz az 1685-ös amszterdami Biblia-kiadását ért bírálatokra)
- morfológiai, szókészleteti, helyesírási és egyéb nyelvi kérdések
- a szóelemző írásmód legalaposabb kifejtése hosszú ideig
- részlet: a *j*-vel kezdődő toldalékok írása

A *-ja/je* Tótfalusinál

- Három változata van a toldalékoknak:
 - *-ja/-je* (*darab-ja, rág-ja...*)
 - *-a/-e* (*fog-a, láb-a...*)
 - *-sa/-se/-sza/-sze/-za/-ze* (*mos-sa, szeres-se, vált-sa*)
- A *lá[tʸtʸ]a*-típus biztos nem a második (**láta*) és nem is a harmadik (**látta*)
→ nem lehet más, csak az első típus (*látja*)

A -ja/je Tótfalusinál

→ „általános szabály: minden lágyan ejtett harmadik személyű toldalék olyan módon alakul, hogy a tőhöz adassék hozzá a *ja* vagy *je* szótag, amely maga a toldalék alapformája (*ipsum formale suffixum*)”

(A lényeg tkp. az, hogy a tövet is és a toldaléket is lehetőleg változatlan formában írjuk le, kivéve, ahol egy kritikus határon túl van a különbség, pl. *szeresse*.)

A *-ja/je* Tótfalusinál

- „Ha valaki azt mondja, hogy az ilyen írásmód eltér a kiejtéstől, és ezért elfogadhatatlan, én mind az előzményt, mind a következményt cáfolom.”
- „Az előzményt azért, mert a *kardja* és a *kardgya*, a *hallja* és a *hallya* stb. egyformán hangzanak a folyékony kiejtésben, vagy legföljebb igen csekély mértékben különbözik egyik a másiktól. Mikor ugyanis a *j* a *d*, *gy*, *l*, *n*, *ny*, *t* betűk után áll, és valamilyen magánhangzó követi, mintegy összeolvad amazokkal, avagy amazok vele, és magát a *j*-t alig lehet a maga sajátlagos, mintaszerű hangjával kiejteni.”
- (Az érvelés alapja tkp. az, hogy a magyarban nincs [dj] stb. szekvencia, tehát mindegy, hogyan írjuk le.)

A -ja/je Tótfalusinál

- „Az ellenvetés következménye is tagadható, hiszen számtalan olyan van, amit nem úgy ejtünk, ahogy írva van... például ha ez: Ő *Nagysága Kegyelmednek szolgálatját izente, 's a' bárányt megküldte* az elterjedt beszéd módban és folyékony ejtéssel szól, így kellene leírni: Ő *Natstsága Kiendnek szoálatját izente 's a' báránt meg- vagy mekküldte vagy kütte*. Így tudja leírni, és nem másképpen az, aki nyelvünket nem ismerve hallaná egy magyar szájából a beszélőnek ezeket a szavait.”

Záró megjegyzések

- A szóelemzés eszközei nélkül sokáig jól megvolt a nyelvtudomány
- Amikor megjelennek, tisztán gyakorlati eszközök
- Az absztrakt értelmezés is kialakul idővel (Magyarországon csak a 18. században)
- A tő és a toldalék fogalma a magyar nyelvtani hagyományban egymástól függetlenül jelenik meg

Bibliográfia

- Cser András (2006) A szótő fogalmának alakulása a magyar nyelvtudomány történetében. In: Kálmán László (szerk.) KB 120 : a titkos kötet : nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta
- Cser András (2008) A morfológiai elemzés fejlődése a korai magyar nyelvtanokban Pereszlényi Pál grammatikájáig. *Nyelvtudomány* 3–4 (2007–2008) 49–63.
- Jeremiás Éva (1996) *Radix és affixum* az orientális nyelvek grammatikáiban (16 –17. sz.). *Nyelvtudományi Közlemények* 95 (1996–97) 89–100.
- Jellinek, Max Hermann (1913, 1914) *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik*. Heidelberg: Carl Winter. 2 kötet.
- Telegdi Zsigmond (1990) 'A magyar nyelvtanírás kezdetei és a héber grammatika' MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítője 3.
- Tótfalusi Kis Miklós (1985[1697]) *Apologia Bibliorum*. ford. Fekete Csaba, előszó az 1985. évi kiadáshoz Makkai László. Hasonmás kiad. Budapest: Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya. (az előadásban saját fordításaimat használtam)